

<https://doi.org/10.62837/2025.9.189>

AYSEL İSFƏNDİYAR QIZI ŞÜKÜROVA
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel_edu@yahoo.com

**“MƏTN”, “DİSKURS” VƏ “KİNO DİSKURS”
TERMINLƏRİNİN ŞƏRHİ
XÜLASƏ**

Məqalə “mətn”, “diskurs” və “kino diskurs” terminlərinin təfsirinə həsr olunub. Bildiyimiz kimi, mətn və diskurs, eləcə də onların qarşılıqlı əlaqəsi müasir dilçilikdə ən çox öyrənilən mövzulardandır. Bundan əlavə son dövrlər diskurs tipologiyasında spesifikliyi ilə seçilən kino diskurs tədqiqatçıların hərtərəfli araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Məqalədə bu anlayışların əsas xüsusiyyətləri təsvir edilir. Həmçinin, əsərdə fərqli dilçilik məktəblərinin nümayəndələrinin fikirləri, mülahizələri öz əksini tapmışdır. Bizim qənaətimizə görə, hər üç anlayış özünəməxsusluğu ilə seçilir, o cümlədən bir-biri ilə bağlıdır. Kino diskursun formalaşması üçün mətndən diskursa keçid mərhələsi önəmlidir. Kino diskursun semiotik qatında linqvistik komponent sayılan və mətn formasında olan ssenari ilə yanaşı dilxarici ünsürlər də mövcuddur. Mətn diskursun, ssenari isə kino diskursun statik komponentidir. Buna görə də diskurs və kino diskurs mətn və ssenaridən daha geniş fenomenlərdir. Kino diskursda dinamika ekstralingvistik məfhumlar vasitəsilə təmin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial təcrübənin, ictimai düşüncəmizin aynası olan kino diskurs zəngin semiotik sütunlarla formalaşdığına görə onun simvolik, mədəni və ideoloji statusu yüksəkdir.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, mətn, diskurs, kino diskurs

GİRİŞ. Çağdaş dövrdə linqvistikanın bir çox sahələrinin inkişafı fonunda mətn və diskurs məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fenomenlər indiyə qədər ya müqayisə olunur, ya da eyniləşdirilir. Ən çox müzakirə predmetinə çevrilən problem ziddiyyətlər silsiləsində nəzərdən keçirilən hər iki anlayışın fərqləndirilməsidir. Diskursun təhlilində fundamental diskursiv tədqiqatların aparılması üçün təməl sayılan və öncə mətn dilçiliyinin araşdırma obyektinə olan mətnə müraciət olunur. Diskurs cümlə ilə tutuşdurulmur, məhz mətnlə qarşılaşdırılır. “Mətn dilçiliyi problemləri” kitabında qeyd edilir: “*Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca mekcm, yunanca textum - birləşmə sözünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır*” [5, s.10]. Belə ki, mətnin öyrənilməsinə, onun təşkiləddici işarələr sisteminə ənənəvi, həmçinin klassik prizmadan baxılır. F.Y.Veysəlliyə görə, “*Təbii dildə söhbət mövzu*

baxımından məhdudlaşa bilər, amma sırf linqvistik baxımdan söyləmlərin arxitekturası intəhasızdır, çünki danışan şəxs fəal dil dönümlərindən istifadə edərək sayagəlməz miqdarda cümlə düzəldə bilər və bu prosesdə əslində biri digərini təkrar etməyən söyləmə ardıcılığı-mətnlər yaranır”[8, s.17-18]. Deməli, mətn mənalarının, cümlələrin düzülməsi nəticəsində sistemləşir, eyni zamanda onların zəncirvari qrammatik rabitəsində, qovuşmasında yaranır və ilk növbədə müəyyən informativ funksiyanı icra edir. Cümlə sıralanması müxtəlif linqvistik üsullar vasitəsilə ifadə olunan sabit semantik əlaqədedir. Bundan əlavə, mətn nitq yaratma prosesində gerçəkləşən forma və ya dil yaruslarındakı vasitə kimi, eləcə də istər şifahi, istərsə də yazılı komponent olaraq nəzərdən keçirilir.

F.Y.Veysəlli “Dil” əsərində qeyd edir: “Dil işarələri hierarxik münasibətdədir. Onlar səviyyələr üzrə paylansalar da (fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik), bir-birini tamamlayır, biri digərindən kənarında mövcud ola bilmir. Cümlə ən azı bir sözdən, söz ən azı bir morfemdən, morfem də ən azı bir fonemdən ibarət olmalıdır. Hierarxiklik odur ki, ən yuxarı səviyyənin vahidi ən aşağı səviyyənin vahidindən strukturlaşır və ən aşağı səviyyənin vahidi yuxarı səviyyə vahidində öz reallığını tapır”[7, s.107]. Sitatdan göründüyü kimi, dil dinamikada olan inteqrativ orqanizmdir, həmçinin onu təşkil edən seqmentlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində fəaliyyətdədir. Bu elementlər həm bütövü birləşdirir, həm də ayırır. Alimə görə, “İnsanların ünsiyyətə girməsi sözlərlə deyil, cümlələr və onların ardıcılığından yaranan kiçik və böyük mətnlərlə həyata keçir. Ənənəvi qrammatikada sözlə bərabər cümlə də çox vacib dil səviyyəsi hesab edilirdi”[7, s.234]. Layların ölçücə xırda və ya böyük tərkib hissələrdən ibarət olmasının heç bir təfəvütü yoxdur, çünki onların hamısı, hətta ən kiçik bir fonem də iri bir linqvistik fenomenin, hadisənin iştirakçısıdır. L.Q.Qurbanova F.Y.Veysəllinin fikirlərini davam edərək yazır: “Dilin ən kiçik vahidi fonemdirsə bu fonemlərdən dilin əsasını təşkil edən sözlər yaranır, sözlər müəyyən nizam və qaydalarla düzülərək müxtəlif dil vahidləri yaranır və bu sözlər və sözdən yaranan dil vahidləri cümlə düzəldərək nitq üçün bir model təşkil edir. Bundan sonra insanlar arasında cümlələrdən ibarət mətn və diskursun yaranması baş verir”[4, s. 175]. Deməli, nitq modeli formalaşanda ən kiçik bir linqvistik vahiddən digərinə, eləcə də geniş sayılan mətndən diskursa mərhələli keçid baş verir və bu iyerarxiyanın təşkilində əlaqəlilik, xəttlilik vacibdir. Mətn və diskursun tədqiqi də iyerarxiya, əlaqəlilik, həmçinin xəttlilik kimi məqamların üzərində meydana gəlir.

Mətn, yəni istənilən yazılı material semiotik vahidlər sayılan dil elementlərindən, işarələr sistemindən ibarətdir ki, bunlara Artur Konandoylun detektiv əsərlərində, Vaşinqton Taymz qəzetində dərc edilən xəbərlərdə, habelə Beavulf eposunun təhkiyəsində rast gələ bilərik. İ.R.Qalperin qeyd edir ki, “Şifahi nitqin bütün xüsusiyyətləri mətnin xarakteristikası ilə ziddiyyət təşkil edir. Mətn spontan nitq deyil; o, yalnız implisit olaraq eşitmə qavrayışı üçün nəzərdə tutulmuşdur; o, təkə

xətti deyil, o, hərəkət, proses olmaqla yanaşı, həm də sabitdir” [11, s.19]. Bu ideyada mətn linqvistik potensialın həm dinamik, həm də yazılı formatına malik struktur kimi gözümüzün önünə gəlir. F.Y.Veysəllinin qənaətinə görə, “*Dillə danışıq biri digərini tamamladığı kimi, yazıda da iki cəhət vəhdət təşkil edir: yazı işarələri və onlardan istifadə qaydaları. Bu iki cəhət bir-birilə çulğalaşaraq yazı sistemini formalaşdırır ki, bu da son nəticədə mətnin yaranmasına gətirib çıxarır*”[8, s.119]. Deməli, yuxarıdakı fikirlərdə mətnin qrafik yönümü əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

XX əsrin əvvəllərində dilçilikdə ilk növbədə dilin necə qurulması problemi əsas idi, lakin əsrin ikinci yarısında onun hansı funksiyaları yerinə yetirməsi məqamına daha çox toxunulurdu. Ümumiyyətlə, dilin bir sıra funksional şərhləri verilsə də elmi mənbələrdə koqnitivlik, informativlik və kommunikativliyə daha çox diqqət yetirilir. Artıq müasir dövrün son nailiyyətləri, xüsusən də eksperimental tədqiqatlar bu konsepsiyaya mühüm fikirləri əlavə edir. Eyni zamanda onlar funksionalizmin iki ən mühüm sahəsi sayılan koqnitiv və kommunikativ dilçiliyi formalaşdırıb. Belə istiqamət ilə linqvistik hadisələrin məzmunu genişlənir və dilin strukturundakı mental proseslər, biliklər təsvir olunur. İ.B.Kazımov funksionallıq ideyası barədə yazır: “*Mətnin yaranma mexanizmi onun funksional-semantik tərəfi ilə bağlıdır. Bu sahədə bir çox funksional qanunauyğunluqlar mövcuddur. Funksionallıq ideyasının yaranması başlanğıcda əşyaların yerdəyişməsi funksiyası ilə əlaqədar olub, asılılıq ideyasına bərabər tutulurdu. Mətnin yaranmasına funksional yanaşma da həmişə dilçiləri düşünməyə vadar etmişdir. Bu cür yanaşma onun ifadə, məlumatvermə, təsvir etmə, eləcə də informasiya funksiyalarını əmələ gətirmişdir*”[2, s.84]. Spesifik dil komponenti kimi mətnin təhlili, həmçinin funksiyalarının araşdırılması onun çoxyaruslu strukturundakı seqmentlərinin öyrənilməsi deməkdir. Buna görə də yaranan suallara cavab tapmaqdan ötrü funksional yanaşmaya müraciət olunur.

R.Barta görə, “*Çoxlu bərabər kodlardan, sanki saplardan toxunmuş mətnin özü də öz növbəsində mədəniyyətin sonsuz parçasına toxunmuş olur; onun “yaddaşdır” və təkə keçmişin və indinin mədəniyyətini deyil, həm də gələcəyin mədəniyyətini “xatırlayır”*”[10, s.39]. Beləliklə, funksional-semantik cəhətdən böyük kumulyativ yükü təqdim edən mətnin metaforik olaraq toxunmuş parçaya bənzədilməsi təsadüfi deyil. Elə əslində onun təzahürü üçün cümlələr doğrudan da bir-birinə hörülməlidir.

Mətn məzmunu və quruluşu bütövlüyü kateqoriyası ilə xarakterizə olunur. Məsələn, “*Mətn və onun əlaqəlilik vasitələri*” əsərində qeyd edilir ki, “*Mətnə cümlələr ayrı-ayrılıqda öz strukturunu qoruyub saxlayır, ancaq cümlələr birliyi yarandıqda onlar öz strukturundan kənara çıxır və struktur-semantik baxımdan özündən əvvəl və sonra gələn cümlələrlə bağlanır. Belə ki mətni təşkil edən cümlələrin dəqiq və özünəməxsus mənası yalnız mətn irəlilədikcə, yəni davam etdikcə daha dərindən dərk edilir və mətnə (mətnəki məqsədə, ideyaya) tam uyğunlaşaraq dəyişir*”[3, s.162]. Belə kontekstdə mətn bütöv məfhumdur, mental törəmədir və inteqrallığı ilə izah edilir.

Müasir dilçilikdə mətn tez-tez diskurs fenomeni ilə bərabər izah olunur. Buna görə də diskursun həm linqvistik, həm qeyri-linqvistik uzuslara istinad edərək şərhini vermək vacibdir. Diskursun akademik səviyyədə öyrənilməsi və qabaqcıl tədqiqatlar fəlsəfədən qaynaqlanır. Məsələn, bu termin barədə fransız poststrukturalist məktəbinin nümayəndələrinin irəli sürdükləri mühüm nəzəri fikirləri var. A.V.Dyakovun “Fransada poststrukturalizmin fəlsəfəsi” adlı əsəri diskursla bağlı ilkin konsepsiyaların fəlsəfi mahiyyətinin aşkara çıxarılmasına həsr edilmişdir. A.V.Dyakovun tədqiqatında Mişel Fuko, Jil Delöz, Feliks Quatari, Jak Derrida, Roland Bart, Yulia Kristeva, Jak Lakan, Jan Bodriyar kimi filosofların mülahizələri əks olunur. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, yuxarıda adını çəkdiyimiz alimlər həm də diskursun linqvistik tədqiqatında orijinal təməl düşüncələrin əsasını qoymuşlar. A.V.Dyakov aşağıdakı qənaətlərə gəlmişdir: “... *diskursun problematikası ilə sıx bağlı olan poststrukturalizm məhz Fransada öz zirvəsinə çatmışdır. ... Poststrukturalizm fəlsəfəsi insanı əhatə edən reallığı xaricdən təyin olunmuş obyektlər toplusu kimi deyil, tarixən qurulmuş və daimi formalaşan diskursiv sahə kimi, yəni inkişaf edən fəaliyyət qanunlarına malik mədəni-simvolik mühit kimi nəzərdən keçirir*” [12, s.9]. Beləliklə, məhz bu fəlsəfi cərəyan *diskurs* termininin fəlsəfədən linqvistikaya ötürülməsində, eləcə də daha sonrakı mərhələlərdə təfərrüatlı tədqiqində bir növ spesifik körpü rolunu oynamışdır.

N.S.Avtonomova diskursun yaranmasını aşağıdakı kimi izah edir: “*Müasir diskurs anlayışı müxtəlif yerlərdə formalaşmışdır: dilçilikdə frazadan daha geniş vahidlərdən istifadə etmək istəyindən reallaşmışdır, elm tarixində maddi təcrübələrin qovşağında müxtəlif konseptual törəmələrin mütənasibliyini görmək istəyindən (Fuko), diskurs təhlilində (Fransa, Kanada) bu və ya digər növ söyləmin yaranmasının sosial kontekstlərini görmək niyyətindən. German dillərində işlənməsinə görə “diskurs” sözü tez-tez müxtəlif sosial əhəmiyyətli kommunikasiyaları rəsmiləşdirmək məqsədilə istifadə olunan danışq sferasının vahidi kimi fəaliyyət göstərir*” [9, s.405-406]. Yuxarıdakı ideyalarda *diskurs* linqvistika, fəlsəfə, həmçinin konseptologiyanın təhlil predmeti kimi yanaşılır.

Poststrukturalizmin nümayəndəsi olmuş M.P.Fuko ilk dəfə 1969-cu ildə işıq üzü görmüş “*Bilik arxeologiyası*” əsərində yazır: “... *diskurs bir qrup işarə ardıcılığından, yəni söyləmlərdən ibarətdir ...*” [14, s.107]. Beləliklə, humanitar elmlərdə mərkəzi yer tutan diskursun bir anlayış olaraq təşəkkülünün əsrlərlə tarixi olsa da linqvistik konsept kimi formalaşması, təhlili XX əsrin ikinci yarısından, yəni 60-70-ci illərdən başlayır.

Akademik Kamal Abdulla cümlədən mətnə və mətndən diskursa keçid mərhələsini aşağıdakı kimi şərh edir: “*Bəzən mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafovqi vahid, period...) anlayışı ilə diskurs anlayışını eyniləşdirirlər. Bizcə, bu düzgün deyil. Mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafovqi vahid, period...) bərabərdir nitq prosesində, yaxud yazıda müxtəlif cümlələrin müxtəlif kriterilər əsasında*

birliyinə. Diskurs isə mətn daxilindəki cümlələr birliyindən başqa, bunlarla bir yerdə hər cümlənin özü ilə gətirdiyi potensial informasiyadan ibarətdir”[1, s.622]. Mətn dil hadisəsidir, nitq yaradıcılığı prosesinin məhsuludur, statik, yəni invariant təamlığa malikdir, həmçinin yazılı sənəd şəklində obyektivləşir. Diskursun strukturunda informasiyadan təşkil olunmuş mətn açar anlayış sayılır. Diskursda təqdim edilən fərqli ideyalara sübut olunmamış, heç bir əsası olmayan rəylərlə yanaşı, dəqiq faktlar, göstərişlər, qaydalar da aiddir. Buna görə də onun quruluşca təsvirində istər mikro, istərsə də makro mətnləri istisna etmək mümkün deyil. Deməli, diskursun struktur və məzmun baxımından formalaşması, informativ cəhətdən zənginləşməsi məhz dilin yüksək səviyyəsi hesab edilən mətn vasitəsilə reallaşır. Mətn diskursun mühüm alt sistemi olaraq onun informativ, praqmatik, koqnitiv spesifikasiyasını, kontekstini həm yaradır, həm də genişləndirir. Mətnə diskursa keçidin reallaşması hər hansı bir hadisənin təsvir olunduğu mətnin sadəcə linqvistik təhlili çərçivəsində baş vermir. Belə ki, diskursun yaranması məqsədilə mətnlə yanaşı həmin prosesə geniş mənada semiotik sütunlar sayılan audiovizual və dilxarici resurslar da cəlb olunur. Belə kontekstdə mətn diskursun bir hissəsi kimi öz linqvistik statusunda qalır. Diskursun mövqeyi isə həmişəki kimi daha yüksəkdir. Deməli, diskurs özü mətnin meydana gəlməsi prosesini təmin edən simvolik, semiotik, praqmatik, ideoloji və informativ təzahürdür. Diskursun yaranması və məlumatın koqnitiv emalı fərqli sosiomədəni kontekstlərdə, sahələrdə, məkanlarda baş verir. Belə mürəkkəb prosesdə kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif nümunələrini və onların təməlinə duran diskursun bir sıra növlərini müəyyən etmək olar. Bunlardan biri də çoxşaxəli və kompleks şəkildə formalaşan, audiovizual, qrafik yönümü ilə seçilən kino diskursdur. Kino diskursun yaranma mərhələsində ilkin təməl məhz səssiz filmlərin çəkilməsi olmuşdur. Bu prosesi mərhələli şəkildə şərh etsək, onda ilk növbədə kino aparatının texniki icadı dövrünə, yəni 1895-ci ilə istinad etməli olacağıq. Məhz o zaman Almaniyada Skladanovski qardaşları “Qış bağçası” və Fransada Lümer qardaşları “Qatarın gəlişi” adlı video görüntüləri dünya ictimaiyyətinə təqdim etdilər və kino texniki olaraq icad edildi. Daha sonra isə linqvistik təminatı olmayan və yalnız vizual təsvirə əsaslanan səssiz filmlər çəkilməyə başlandı. Bu mərhələni kino diskursun formalaşmasında ilkin pillə hesab etmək olar. Səssiz kinoda monoloji və dialoji nitq elementləri yox idi. Buna görə də montaj, kadrların xüsusi quruluşu, aktyorların həddən çox jestlərdən istifadəsi və bəzən də musiqi elementlərinin cəlb edilməsi ilə film dilinin semantikasi qurulurdu. Nəhayət ki, 1927-ci ildə kino sənayesində yeni çevriliş baş verdi; ABŞ-də “The Jazz Singer” (Caz müğənnisi) adlı səsli filmin nümayişi ilə kino diskursun yeni dövrü başladı.

Danışan filmlərin yaranması həm də kino tənqidi və nəzəriyyəsi kimi sahələrin formalaşması, inkişafı demək idi. Kino və dilçiliyin sintezi nəticəsində meydana gələn, audiovizual sənət növü olan kino diskursun və onun dilinin öyrənilməsinə fənlərərsə elmi istiqamətlər, fərqli paradigmlər cəlb edildi. Daniela Tecucianu qeyd edir

ki, “Yalnız 1960-cı illərdə strukturalizm və semiotikanın meydana çıxması ilə film dili analogiyası Roland Bart, Umberto Eko və Kristian Metz kimi nəzəriyyəçilər tərəfindən dərinlən araşdırıldı” [17, s.251-252]. Deməli, kino diskursun həm semiotik, həm də verbal aspektdən çoxşaxəli təhlil obyektinə çevrilməsində bir çox alimlərin rolu olmuşdur və bu anlayış XX əsrin ortalarında akademik səviyyədə, kino sənətinə fəlsəfi baxış çərçivəsində təzahür etdi. Bura film nəzəriyyəsi və mədəniyyətlə bağlı tədqiqatlar aiddir. Sergey Eyzənşteyn və Andre Bazin kimi nəzəriyyəçilər kino estetikasını, ideologiyasını araşdırırdılar. Artıq kino sadəcə əyləncə deyil, eləcə də mədəniyyətin, ideologiyanın ifadə vasitəsi kimi dəyərləndirilirdi. Roland Bart və Kristian Metz poststrukturalist və semiotik yanaşmalarında kino həm dil, həm də semiotik sistem idi. Kinonun təhlili nəinki linqvistik, eləcə də psixanalitik, siyasi, ictimai nöqteyi-nəzərlərlə, mövqelərlə daha da genişləndirirdi. Kino diskursun arxitektônicas filmin məzmununu, formasını, ideoloji mesajlarını və tamaşaçı ilə münasibəti nəzərdə tutur. Onun öyrənilməsi həm akademik, həm də ictimai sahələrdə gerçəkləşir. Müasir dövrdə kinonun təhlili ictimai kontekstdə, yəni media və jurnalistikada reallaşır; bu istiqamətlərdə filmlər haqqında ətraflı şərhələr, rəylər təqdim edilir.

Həm mədəni, həm də situativ nöqteyi-nəzərdən təyin edilmiş kino diskurs bütün nitq fəaliyyətlərinin çoxyaruslu məcmusudur. A.Gordejuela kinonu “*multimodal təhkiyə diskursunun xüsusi bir növü*” hesab edir [15, s.6]. Burada təfəkkür, kommunikasiya, o cümlədən dilin müxtəlif təbəqələrindəki komponentlər sıx əlaqədədir. Jannis Androutsopoulos bu barədə yazır: “*Biz kino diskursa hər hansı bir məfhumun əvəzi kimi deyil, özlüyündə sosiolinqvistik araşdırmanın bərabər hüquqlu sahəsi kimi yanaşırıq*” [13, s.143]. Deməli, linqvistik əlamətlər semiotik nöqteyi-nəzərdən mürəkkəb sayılan işarələrlə birləşir, yəni dil və qeyri-dil paradigmaları bir-birinə keçir. Kino diskursun ekstralinqvistik vahidlərinə kadr, plan, vizual komponent, hərəkət aiddir. F.N.Mustafayevə görə, “... *ekran mətni gerçəkliyə istinad edərək gerçəklikdəki cisim və hadisələrin arxasında dayanan, zahirən hiss olunmayan, duyulmayan tərəflərini açır, gerçəkliyin yeni modelini yaradır. Bu prosesdə gerçəklik faktlarının deformasiyası, onların yeni məna çalarları kəsb etməsi labüddür. Kino sənətinin ixtiyarında rakurs, plan, işıq-kölgə kontrastı, rəng müxtəlifliyi, optik dəyişmələr, hərəkətin tempini dəyişmək və s. kimi vasitələr var ki, ekran dili məhz onların sayəsində özünəməxsus keyfiyyətlər qazanır, gerçəkliyin yeni-gerçəklikdən fərqlənən təqdiminin estetik şərtinə çevrilir*” [6, s.152]. Deməli, ekran sənətindəki kadrlar verbal müşayiət ilə sinergetikada reallığa bənzəməyə istiqamətlənib.

Kristian Metz “Dil və kinematoqrafiya” əsərində yazır ki, “*Kinematoqrafik diskurs beş fərqli sensor düzənləmədən asılıdır: vizual görüntü, musiqili səs, nitqin verbal səsləri, səs effektləri və titrlərin qrafik forması*” [16, s.16]. Kinonun linqvistik tutumlu komponentləri monoloji və daha çox dialoji formada təqdim olunur. Bu vahidlər nitq aktları, ayrı-ayrı tələffüz üsulları, əlaqəli prosodik komponentlər, yazılı şəkildə təzahür edən subtitrlər, həmçinin mətn formasında olan ssenaridir. Deməli,

lingvistik uzusda ssenariyə dil yarusları bucağından diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kinossenari kino diskursun təməlini təşkil edən, film üçün yazılmış dramatik məndir, eləcə də vizual hekayəni təqdim edir. Onun resipiyentlərinə rejissor, prodüser, aktyorlar və s. aiddir. Ssenari funksional nöqtəyi-nəzərdən film üçün əsas plan və bədii layihə rolunu oynayır, filmə çevriləcək təhkiyənin strukturunu, monoloq və dialoqları, xüsusi məkan və zaman kimi səhnə görüntülərini, kadrdakı olayların düzənli gedişatını əhatə edərək həm kinoda, həm də televiziya istifadə olunur, o cümlədən özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Onun arxitekturası istənilən ədəbi nümunənin quruluşuna bənzəyərək başlanğıc, ziddiyyətlərin toqquşması və inkişafı, eləcə də nəticədən ibarətdir. Bundan əlavə, ssenaridə filmin texniki potensialı barədə qeydlər də əks olunur ki, bunlara musiqi, işıq effektləri, kameranın dinamikası və digər vizual detallar aiddir. Ssenarinin yazı tərtibatı da ənənəvi düzümünə görə bütün filmlər üçün eynidir; müvafiq qaydalara əsasən səhnə başlıqları, personajların adları, dialoq və təsvirlər xüsusi üslubda yaradılır. Bütün bunların müəllifi isə, yəni filmin ideyasını qələmə alan şəxs ssenaristdir, amma bəzən rejissor, eləcə də başqaları bu prosesdə iştirak edə bilər. Ssenarilər növlərinə görə də fərqlidir. Məsələn, onların bəziləri unikal olub yeni mövzulara əsaslanaraq yazılır; digərləri isə mövcud əsərdən, yəni roman və ya hekayədən qaynaqlanaraq hazırlanır. Bundan əlavə, rejissorun bədii yanaşması ilə seçilən, o cümlədən vizual və texniki detallarla təkmilləşdirilmiş ssenarilər də mövcuddur ki, onların əsasında müəllif filmləri adlanan əsərlər çəkilir və adətən belə materiallar müəyyən konkret sənət dairələrinə məxsus tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulur.

NƏTİCƏ. Beləliklə, “mətn”, “diskurs” və “kino diskurs” anlayışlarını şərh edib belə bir nəticəyə gəldik ki, hər üç məfhumda bir-birinə yaxın, hətta bir-birini tamamlayan elementlər var. Onların qarşılıqlı əlaqəsi lingvistik, semantik, kommunikativ məqamlarda özünü büruzə verir. Mətn diskursun verbal təməli olduğu kimi, ssenari də kino diskursun lingvistik təməlidir. İstənilən diskurs növü kimi kino diskurs da məlumatın şərh və sosial təcrübəyə çevrilməsi prosesidir. Sadəcə, kino diskursda informativ funksiya reallaşarkən burada fərqli semiotik sistemlərin təması müşahidə olunur. Demək, kinonun təqdim etdiyi informasiya lingvistik tutumlu olmaqla yanaşı, ən əsası multimodal məndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, K.M. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. V cild: Elmi əsərlər/K.M.Abdulla. -Bakı: Mütərcim, -2020. -728 s.
2. Kazımov, İ.B. Mətn sintaksisi, yaxud sintaksisin mətni//Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, -2022, № 2 (272), -s. 81-96.
3. Qurbanova, L.Q. Mətn və onun əlaqəlilik vasitələri//Bakı: Dilçilik araşdırmaları, -2023. №1, -s.159-164.

4. Qurbanova, L.Q. Danışiq aktı praqmatikanın əsası kimi//Dilçilik araşdırmaları, - 2024. №1, -s. 174-179.
5. Məmmədli, N.B., Kazımov, Q.Ş. Mətn dilçiliyi problemləri/N.B.Məmmədli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov, N.M.Nacıyeva, T.R.İsmayılova, A.A.Ələkbərova, E.Z.Əhmədova, -Bakı: Zərdabi Nəşr, -2023. -260 s.
6. Mustafayev, F.N. Kino dili və mətnin semantik quruluşu//Dilçilik araşdırmaları, - 2023, №2, -s. 152-166.
7. Veysəlli, F.Y. Dil/F.Y.Veysəlli. -Bakı: Təhsil, -2007. -291 s.
8. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri, III Cild/F.Y.Veysəlli, -Bakı: Mütərcim, -2016. -420 s.
9. Автономова, Н.С. Открытая структура: Якобсон-Бахтин-Лотман-Гаспаров/Н.С.Автономова.-Москва:Российская политическая энциклопедия, -2009. -503 с.
10. Барт, Р. Избранные работы:Семиотика:Поэтика/Р.Барт. -Москва: Прогресс, -1989. -616 с.
11. Галперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования/И.Р.Галперин. -Москва: КомКнига, -2007. -144 с.
12. Дьяков, А.В. Философия пост-структурализма во Франции/А.В.Дьяков. - Нью-Йорк: Северный Крест, -2008. -364 с.
13. Androutsopoulos, J. Language and society in cinematic discourse//Berlin, Multilingua, -2012. № 31, -pp.139-154.
14. Foucault, M.P. The archaeology of knowledge and the discourse on language/M.P.Foucault, -New York: Pantheon books, -1982, -246 p.
15. Gordejuela, A. Flashbacks in film: a cognitive and multimodal analysis/A.S.Gordejuela. -London and New York: Routledge, -2021. -190 p.
16. Metz, C. Language and cinema/C.Metz. - The Hague and Paris:Mouton, -1974. -304 p.
17. Tecucianu, D. The “language” of cinema: film “grammar” and visual literacy//International Journal of Communication Research, -2014. № 3, Vol. 4, -pp. 251-256.

**АЙСЕЛЬ ИСФАНДИЯР КЫЗЫ ШУКЮРОВА
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНОВ “ТЕКСТ”, “ДИСКУРС”
И “КИНОДИСКУРС”**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена толкованию терминов “текст”, “дискурс” и “кинодискурс”. Как известно, текст и дискурс, а также их взаимосвязь, являются одними из наиболее изучаемых тем в современной лингвистике. Кроме того, в последнее время кинодискурс, выделяющийся своей спецификой в типологии дискурса, стал объектом всестороннего изучения исследователей. В статье рассматриваются основные особенности этих понятий. В работе также

отражены взгляды и мнения представителей разных языковых школ. По нашему мнению, все три понятия отличаются своей уникальностью, в том числе и взаимосвязью. Этап перехода от текста к дискурсу важен для формирования кинодискурса. В семиотическом слое кинодискурса, помимо сценария, который считается лингвистическим компонентом и представлен в форме текста, присутствуют и экстралингвистические элементы. Текст является статическим компонентом дискурса, а сценарий – статическим компонентом кинодискурса. Следовательно, дискурс и кинодискурс – более широкие явления, чем текст и сценарий. Динамику кинодискурсу обеспечивают экстралингвистические концепты. Следует отметить, что, поскольку кинодискурс, являясь зеркалом социального опыта и общественного мышления, формируется богатыми семиотическими основами, его символический, культурный и идеологический статус высок.

Ключевые слова: язык, культура, текст, дискурс, кинодискурс

AYSEL ISPHANDIYAR SHUKUROVA
EXPLANATION OF THE TERMS “TEXT”, “DISCOURSE”
AND “CINEMA DISCOURSE”
SUMMARY

Text and discourse, as well as their interrelationships, are among the most studied topics in modern linguistics. Furthermore, film discourse, distinguished by its specificity in discourse typology, has recently become the subject of comprehensive research. The article describes the main features of these notions. The work also reflects the views and opinions of representatives of various linguistic schools. In our opinion, all three notions are distinguished by their uniqueness, including their interrelationships. The transition from text to discourse is important for the formation of film discourse. The semiotic layer of film discourse, in addition to the script, which is considered a linguistic component and presented in text form, also includes extralinguistic elements. Text is a static component of discourse, and the script is a static component of film discourse. Consequently, discourse and film discourse are broader phenomena than text and script. Extralinguistic concepts provide the dynamics of film discourse. It should be noted that, since film discourse, being a mirror of social experience and public thinking, is formed by rich semiotic foundations, its symbolic, cultural and ideological status is high.

Keywords: language, culture, text, discourse, cinema discourse

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Lalə Qədir qızı Qurbanova